

Historical Society of Israel / החברה ההיסטורית הישראלית

מחקרים בפרקי-היחס שבספר דברי-הימים
שמואל קליין s(rohtuA): שמואל קליין

Source:

Zion: Me'asef ha-Hevra ha-erets-yisre'elit le-Historyah ve-Etnografyah /

ציון: מאסף החברה הא"י להיסטוריה ואתנוגרפיה

Vol. 2 pp. 1-16 (תרפ"ז),

/ החברה ההיסטורית הישראלית

מחקרים בפרקיהם שבספר דברי־הימים.

א. עיקרים בחקירת פרקים אלו.

1. ידוע למדי, באיזה אי־אימון מתיחסת החקירה התנכ"ית החדשה אל ספר דברי־הימים בכלל ואל פרקיהם שבו בפרט. הפרק הראשון לקוח כלו מס' התורה; אמנם מפרק ב' עד סוף פרק ט' הובאו בדה"י דברים שלא נמצאים במקורות ידועים לנו, והחקירה הבקרתית חושבת שדברים אלו אינם מיוסדים על מקורות היסטוריים ועל מסורות עתיקות חשובות, כי רבים ככלם המצאת מחבר דה"י הם. מחבר זה חי בזמן בית־שני, ושלא היו בידו — לפי דעת רוב מפרשי התנ"ך — מקורות אחרים, ממה שהם בידינו בספרי התנ"ך, ואם מביא הוא בכל זאת דברים חדשים בנוגע לתולדות השבטים והמשפחות ויחסיהם, אז אין כוונתו לכתוב היסטוריה, כי אם בדעתו להעביר אל תקופה קדומה, את מצב אותה התקופה, שבה הוא חי ולשם זה הוא משתמש בסכימה הגניאלוגית, שהיתה נהוגה מאד בימים ההם אצל כותבי תולדות עם ישראל. — נראה למשל את פסוק י"ט שבפ' ב': „ותמת עזובה ויקח לו כלב את אפרת", כך כותב מחבר ס' דה"י, אבל כוונתו לא על כלב הקדמון, שחי בימי יהושע בן נון, כי אם פירוש הרברים כן הוא: בני כלב הגלו עם הגולה שביהודה ממושבותיהם העתיקים שבנגב יהודה קרוב למדבר, וכאשר שבו מן הגולה, התישבו הם במקומות אחרים. דבר זה מודיע המחבר כאופן זה: לכלב מתה אשתו הראשונה „עזובה", — כלומר: ארצו היתה עזובה, ויקח לו אשה אחרת — לקח לו ארץ אחרת, היא אפרת חבל־הארץ שבו נמצאות הערים בית־לחם וקרית־יערים¹).

W e l l h a u s e n, Prolegomena,⁶ 213: „Die Kalibäer haben... infolge (1) des Exils ihre alten Wohnsitze verlassen und nach der Rückkehr andere eingenommen; diese Tatsache wird v. 19 so ausgedrückt, dem Kaleb sei sein erstes Weib Azuba bath Jerioth (Deserta filia Nomadum) verstorben und da habe er ein zweites genommen die Ephrath, mit der er den Hur zeugte—Ephrath ist der Name der Landschaft, wo Bethlehem und Kirjat Jearim liegen". לפי מדרשו של ולתון „יריעות"—„יושב המדבר", מפני שאיש כזה יושב... באהל של יריעות.

לו היו נמצאים דברים אלו באיזה מדרש („ארצו-ו אשתו“) היו הכל אומרים: אלו דברי אנדה הם שלא מעלים ולא מורידים, — עכשיו שהם נמצאים אצל תלחון וההולכים אחריו²), מתיחסים אליהם החוקרים בכובד-ראש.

אמנם עלינו לשאל: האם יש יסוד נכון למשפט הקדום הזה, שאי-אפשר שהיו לו למחבר סי' דה"י מקורות אחרים חוץ מספרי התנ"ך, או מסורות עתיקות בנוגע לשבטי יהודה וישראל ולמשפחותיהם? — האם באמת לא היו ביד שבטי ישראל ויהודה לפני זמן הגלות כתבי-יחס ושאר זכרונות חשובים בנוגע לבני שבטיהם? — האם אי-אפשר שכתבים אלו היו גם לפני כותב ספרנו?

2. נשאל נא בענין זה את אנשי המזרח בימינו אלה, ובפרט את השבטים הערבים היושבים בקרבת א"י לדרום ולמזרח הארץ! מליצני יהיה החוקר מוסי' ל שתי שנים רבית בין יושבי המדבר הערבים (הבדווים) ובין אנשי הקפף הפלחים וחצי-הפלחים, והקדיש פרק גדול בספרו הידוע³ לחקירת מנהגי התושבים ולעניני היחס הנמצאים בתוכם. — מתוך הפרק הזה נביא דברים אלה: „המשפחה וקרבת-הדם הם יסוד כל שבט. היחס של קרבת הדם הוא החוק שבין כל היחסים ועומד בתקפו אף אחרי שהמשפחה נעשית לבית-אב, כלומר לשבט בפני עצמו... (צד 25). אם נחקור אחרי פרטי המדרגות השונות בנוגע לקרבת-הדם, נראה, עד כמה הם מדרקקים בדבר. רוב השבטים יכולים לספר הרבה על אדות קדמוניותיהם (7). הרבה לומדים הילדים בישבם אצל המוקדה אשר במחנה: הגברים יושבים שם סביב לאש, מאחוריהם הילדים, והילדות מתלכדות אצל ביהמשימים, וכלם מקשיבים רב קשב כאשר יספר אחד מהגברים את מסורות השבט או המשפחה ומיחס אותם; הוא משבח את גבורת בני השבט ומלעיג על בני שבט אחר. כן המנהג בכל ערב וערב; הקטנים כגדולים שומעים את הדברים אלה פעמים וככל זאת שומעים אותם בהתענינות, ואם יקרה שהמספר נודע דבר מהדברים או מוסיף עליהם, — מיד הם מתקנים את דבריו (232). ומה שהילדים שומעים אצל המוקדה שבמחנה, חוזרים הם עליו ברעותם את הצאן או בלכתם אל המשאבים. באופן זה הם לומדים אותו על פה והם יודעים היטב את „תולדות“ השבט או המשפחה. (233)

מנהגים אלה בטח לא היום נוצרו בין יושבי המדבר והסביבה, אלא ודאי ירושה הם אצלם מימי קדם. כמעט אין להטיל ספק בדבר, שמנהגים כאלה היו גם אצל אבותינו בזמן המקרא. כאשר נכנסו אבותינו לארץ היו ברבם „אנשי מקנה“, כמו אנשי המדבר היום, ורק לאט-לאט הסתגלו לעבודת הקרקע אבל גם אחרי כן במשך כל ימי הבית הראשון ישבו השבטים כל אחד בפני עצמו: לכל שבט ובתוכו לכל

² לשל Benzinger בפירושו לדחי צד 10 בסוף העסקה הראשונה.
³ Musil, Arabia Petraea III. Ethnologischer Reisebericht. התושבים: S. 17—123.

משפחה היתה נחלה בסביבה מיוחדת וכל איש מיהודה ומישראל ידע לאיזו משפחה הוא מתוכם. אהור בן-גרא בן הימיני (שופטים ג' ט"ז) — למשל — היה משבטו של בנימין והתייחס אל משפחת גרא (בראשית מ"ו כא; דה"י א' ח' ג'; ה; ז). מאותה משפחה היה גם שמעי בן גרא — שהיה קרוב למשפחת בית שאול (ש"ב ט"ז ה). — בין משפחות מנשה נמצאת משפחת אִיעֶזֶר (במדבר כ"ו ל') שנקראת במקום אחר (יהושע י"ז ב): אִיעֶזֶר, ולאותה המשפחה התייחס יואש אבי העזריה, הוא אבי גדעון (שופטים ו' י"א והלאה). — אחד השופטים היה תולע בן פואה בן דודו איש יששכר (שופטים י' א'), כלומר שמו היה תולע, שם אביו היה דודו, והתייחס אל משפחת פואה (דה"י א' ו' א'; פנה: בראשית מ"ו י"ג, במדבר כ"ו כ"ג) ביששכר. חוץ מהדברים האלה שנמצאים בתנ"ך נוכל להוכיח על הענין הזה מתוך הכתובת שעל החרשים שנמצאו בחפירות שומרון⁴. אנו מוצאים שם שהביאו מס לאוצר המלך מִשְׁמִידֵעַ ממשפחות בני מנשה (במדבר כ"ו ל"א ועוד), מִאֲבִיעוֹר (ראביעור); מִחֲנַלָה ממשפחות בנות צלפחד בן מנשה (במדבר כ"ו ל"ג ועוד); מִישֶׁב, כלומר מִיִּשְׁבִּי מִבְנֵי יִשְׁשֹׁכָר (במדבר כ"ו כ"ג, שם גם בכתיב חסר, "ישב"; דה"י א' ו' א'; ישיב — קרי ישיב); מִחֶלֶק (במדבר כ"ו ל'); מִשֶּׁכֶם (שם ל"א). בני משפחה אחת, שישבו כלם בסביבה אחת, שלמו את המס הקצוב עליהם ביחד. ההשנחה על גבית המסים היתה אפשרית רק באופן זה שהיו רשימות ביד פקידיו אוצר המלך על-אדות יחסי כל משפחה ומשפחה. היוצא מזה, שעריכת רשימות של יחס היתה ענין מדיני וכספי חשוב גם מטעם הממשלה, ובכך אין לתמה אם אחדות מרשימות כאלה נשארו ביד הרורות הבאים והיו מונחות לפני מחבר ספר דברי-הימים.

3. אמנם עוד היתה סבה אחרת — עוד יותר חשובה מענין המסים, שהכריחה

את קדמונינו לערוך רשימות ליחסי המשפחות, והוא ענין טהרת המשפחה.

נשמע ראשונה את דברי מוסיל על ענין זה. "אחד מבני משפחת רְשָׁנָא

בא על שפחה כותית. כאשר שמע ראש המשפחה, מלעב בן רשיר, שהשפחה נתעברה

ממנו, הכריח אותו לקחתה. אמנם אחרי-כן נדחה הוא מתוך השבט וברח לו אל

הערבה. השפחה ילדה בן... ושמו מעסור. מעסור לקח לו שפחה לאשה, מפני שלא

⁴ אין כאן המקום לרבר על הכתובות החשובות האלה. בדעתי להוציאן לאור ולפרשן אחת

אחת בחוברת מיוחדת. ע' דברים קצרים ממני ב"יריעות המכון למדעי היהדות" חוב' א' עמ' 67

והלאה; JPOS Albright (Journal of Palestine Oriental Society) חלק V

מצד 38 והלאה. וצ' שם בצד 41 את התרשים. — כל שמות המשפחות הכרו ע"י החוקרים

שעסקו בכתובות אלו. רק את יושב לא הכירו. אמנם הוא נמצא בכתבת סספר 48: בשת 1)

אחמלך⁵ יעש מישב.⁶

¹ בשנת 2. ² המספר 14. ³ שם המקום שממנו הובא המס. ⁴ שם הפקיד. ⁵ כנראה

תואר לירעיו (ירעיהו): "אחי המלך", כמו "רע המלך". ⁶ האיש שהביא את המס ממשפחת יושב

רצה שום שבט לתת לו אשה; הוא היה אביהם של בני מעסוד (מסעיר) (צד 60). — מי שנישא שפחה כותית נדחה מתוך השבט. איש כזה מתישב לרוב אצל בני שבט השונא את שבטו, או מתחבא בנקיעי הסלעים, שאי־אפשר לחדור שמה; שם הוא מיסד משפחה חדשה ושבט חדש" (355).

אם יושבי המדבר בני ערב משניחים כלי־כך על טהרת המשפחה, אין פלא, שדבר זה אנו מוצאים גם אצל אבותינו. עיקר הדבר נמצא כבר בחק התורה. ואף שלא נמצא שאבותינו הרחיקו את האיש שלקח לו אשה נכריה מתוך שבטם⁶, על־כל־פנים אין פלא, אם רשמו להם בספר יחוסיהם מקרים כאלה והתרחקו מאותה המשפחה עד כמה שאפשר. בזה יש להבין למשל מה שאנו קוראים בדה"י א' ב' ל"ד והלאה: ולששן עבד מצרי ושמו ירחע, ויתן ששן את בתו לירחע עבדו לאשה ותלד לו את עתי; ועתי הוליד וכו' — והבנים נרשמו עד שלשה עשר דורות. כפי חק התורה (דברים כ"ג ט') בנים אשר יולדו לבני מצרי שנתניירו, "דור שלישי יבא להם בקהל ה' — אמנם — כנראה — בכל זאת היו מקפידים על הדבר הזה, אפילו עד אחרי עשרה דורות⁶.

עד כמה היו מדרקקים בענין טהרת המשפחה, נוכל אמנם לראות מדה"י א' ב' י"ז. שם ידבר על אחת מאחיות דוד, שבעלה היה יתר הישמעאל. איש זה נזכר בש"ב י"ז כ"ה בשם יתרא הישראלי, ועליו נאמר, שהוא "בא אל אביניל בת נחש אחות צרויה". — כותב ס' שמואל הרשה לעצמו לעשות שני תקונים: א) לכתוב במקום "ישמעאלי" — "ישראל" (ב) לכתוב במקום "ישי" (שהוא אבי דוד); "נחש", שלא קללות לקורא שאינו מעמיק לחקור, את הדבר, שאיש נכרי לקח את בת ישי לאשה. אמנם לפני כותב ספר דה"י היתה רשימה עתיקה ובה לא היו שנויים אלה והוא הכניסה בלי שנויים לתוך פרקי היחס שבספרו⁷. — הן אמת שלפי חק התורה (דברים כ"ג ח') "לא תתעב אדומי כי אחיך הוא" — כי אדום הוא עשו אחי יעקב הוא; וכמו־כן היה ישמעאל אחי יצחק, א"כ אין החק מבקש להתרחק מבני ישמעאל מכל וכל,

(5) השוה אמנם שופטים י"א א—ג!

(6) אצל "ממזר" נאמר (פסוק ג') שאף דור עשירי לא יבא בקהל ה'. בזמן התנאים נשאלה השאלה אם דור אחד עשר יוכל לבא בקהל? ר' אליעזר השיב על זו: "הביאו דור שלישי ואני מטהרו ע' מדרש תנאים לדברים — בטח ממכילתא לדברים — 145 שורה 6; ובמות ע"ז ע"ב; ירוש' ח' ג' (ט' ע"ג). אמוראים פוסקים שם שדור אחד עשר זכרים אסורים נקבות מותרות.

(7) עיין ירוש' ובמות ח' ג' (ט' ע"ג) ר' שמואל בר נחמן אומר: ישמעאל היה... אלא שנכנס לבית דינו של ישעיה [צ"ל: ישי] ומצא יושב ודורש "פנו אלו והושעו כל אפסי ארץ" ונתגייר ונתן לו (ר"ל ישי) את בתו. — ש"נחש" הוא ישי, ידעו חכמי התלמוד. ע' שבת נ"ה ע"ב. — קשה לדעת למה בחר מחבר ס' שמואל דוקא בשם "נחש" במקום "ישי"?

ובכל זאת רואים אנו פה, עד כמה רצו להסתיר את הדבר. אבל כדי לדעת מי הם בני משפחות אלה היה מן ההכרח לרשום את יחוסיהם.

ענין דומה לזה אנו מוצאים גם בנוגע לדוד. בזמן חבור מגללות דברו על מוצאו של דוד מרות המואביה בגלוי. אמנם בזמן מן הזמנים רצו להסתיר את הפנים הזה. כי אין שום ספק שדברי הפסוק בדה"א ד' כ"ב: "ויואש ושרף אשר בעלו למואב וישבו לחם" מוסכים על מחלון וכליון אשר לקחו להם נשים מואביות. כן הבינו כבר חכמי התלמוד את הדבר (8), וכפי שיוצא מדבריהם יש לפרש את סוף הפסוק, "אשר בעלו למואב וישבו בֵּית לָחֶם", כלומר אחרי אשר בעלו לנשים מואביות שבו למקומם הראשון. — גם את המלים האחרונות שבפסוק פרשו חז"ל: "והדברים עתיקים סתומין כאן ומפורשים במקום אחר" או בלשון אחר: "כל אחד ואחד מפורש במקומו" (9), א"כ הבינו הם את הפעל "עתק" כחוראת, "פרש" (השוה משלי כ"ה א' אשר העתיקו אנשי חזקיה). במקור העיקרי היו הדברים מפורשים, אמנם בזמן מן הזמנים הסתירו את הדברים ובכונה שני את לשון המסורה, וכמו שהוא לפנינו בדה"א, שכתבו רומזו על הענין במלים אלה: "והדברים עתיקים", כלומר מפורשים היו, אבל אין לנלותם!

הנה עוד משל אחד בנוגע לטהרת המשפחות בישראל; בדה"א ד' י"ח נאמר: "ואלה בני בתיה בת פרעה אשר לקח מרד" — אמנם ברשימתנו לא נמצא אף אחד מן הבנים! למה זה? — אין ספק, שהשמיטו את השמות מתוך הרשימה העיקרים כדי שלא להוציא לעז על בני מרד שלקח את המצרית, שהרי לפי חק התורה רק "דור

(8) בבא בתרא צ"א ע"ב: כתוב מחלון וכליון וכתוב יואש ושרף! רב ושמואל; חד אמר: יואש ושרף שמן; ... "וישבו לחם" — זו רות המואביה ששבה ונדבקה בבית לחם. — ע' לענין *Jahrbuecher V—VI*: 1 Brul צר 63 הלאה.

(9) ספרי בהעלותך פסקא ע"ח (הוצ' א"ש כ' ע"ב): יואש ושרף זה מחלון וכליון... אשר בעלו למואב שנשאו נשים מואביות.... והדברים עתיקים.... כל אחד ואחד מפרש במקומו. — השוה גם מדרש רות ב' א': סתומין כאן ומפורשין במקום אחר. אולי קראו: "והדברים [מ]עת(ו)קים". — בפ' דה"ו הוצ' קירכהיים: "נעתקים — שנעתקו מדברי הימים, ספר הגדול ולקסום הנביאים". — רד"ק: הם ידועים בקבלה ומסורה ונעתקים איש מפי איש. — עלי להעיר עוד, שבכ"י מינכן של התלמוד ובמדרש רות ובפ' הוצ' קירכהיים הניל כתוב תחת "וישבו" — מלא: וישבו, א"כ תקן מחבר דה"א או יותר נכון: כתב המקור שהיה מונח לפניו רק את הווי' שבסוף המלה. השוה גם את תרגום השבעים: *καὶ ἀπεθροῦσεν αὐτὸς*. לפי האמת עיקר השמות הם אותם שנמצאים בדה"א, כלומר: יואש ושרף. "שרף" בתור שם איש נמצא בזמן הגאונים (ע' סדר עולם זושא, בסוף) [כסע"ז אשר בסדר החכמים ח"ב 71: יהושע בן נשרף הכהן. והזמן הוא בראשית התקופה התלמודית] ובמגלת רות נמצאים השמות הסימבוליים מחלון וכליון, ודי היה בזה לכתוב הרשימה לשנות את סוף הפסוק ובפרט לסתום קצת את שם המקום: [בית] לחם.

שלישי" מבני מצרי או מצריה מותר לבוא בקהל ה'. אבל קטע זה שלפנינו מעיד שעל-כל-פנים מתחלה היו הבנים נרשמים בכתבי היחס.

על פי הדוגמות הללו לא אפון מלאמר, שבזמן מלכי יהודה וישראל היו בירי המשפחות שבישראל רשימות של יחס, כדי להגן על טהרת משפחתן, שלא להתערב באלה שהיו בהם איזה שמץ פסול של עם נכרי. כפי עדות ב דה"י א' ט' א' היו רשימות כאלו נמצאות "על ספר מלכי ישראל ויהודה". נראה ששם מצאן כותב ספרנו והכניסן לתוך ספרו הוא. אבל גם הוא לא מצאן בשלמותן, רק קטעים-קטעים: רובן משבט יהודה ומיעוטן משאר שבטי ישראל "שהתייחסו" – כפי דבריו ה' יז' – בימי יותם מלך יהודה ובימי ירבעם מלך ישראל, – כלומר אלה שביהודה בימי המלך שביהודה ואלה שבישראל בימי המלך שבישראל.

על פי הדברים והאמת האלה אין לנו עוד לדרוש את הדברים האלה במדות שהאנדה נדרשת בהן – לא כפי דרשות חכמי האנדה (10) ולא כפי דרושו של ג'להוזן: כי עלינו להביט על רשימות אלו כעל דוקומנטים חשובים מימי קדם, מימי המלכים שביהודה ובישראל אשר בכחם להפיץ אור על תולדות משפחות שבטי עמנו (11). עד כמה הרשימות הן שלימות, ואיך יש לפרש כל שם וכל ענין שנזכר בהן – זאת היא שאלת הפרשנות. פה היתה כוונתי רק לקבע עיקרים אחדים בנוגע להבנת הרשימות בכללן.

4. כותב ס' דה"י מביא אמנם לא רק רשימות של יחס, כי אם מוסיף עליהם, כפעם בפעם גם הודעות היסטוריות שאינן ידועות לנו ממקום אחר מספרי התנ"ך. אביא פה עשר דוגמאות כאלה מן הפרקים הראשונים:
 - (1) ב' נ"ה: על "משפחות סופרים";
 - (2) ד' ט' – י': על יעבץ;
 - (3) " כ"א: על "משפחות בית עבודת הבין";

(10) מדרש רות ריש פ' ב'.... "לא ניתן דברי הימים אלא להדרש". – ילקוט דה"י ס' תתקע"ד ר' שמעון בן פזי כי הוה פתח בדה"י הוה אמר הכי: כל דבריק תימה הוא ואנו יודעים לדרשם. במגלה י"ג ע"א נמצא: "כל דבריק אחר הס' – אולי יש לתקן: "כל דבריק תמוה[ים]"

(11) עלי להזכיר לטובה את שמו של החוקר הירודע Albright המשתדל להביא שנוי ערכין בחקירת ס' דה"י; ע' מאמרו החשוב על "זמן התהוותו של ס' דה"י ומחברו" בעתון: Journal of Biblical Literature משנת 1921 מצד 104 – 124, כמו כן בעתון JPOS IV 147 הערה 1. – לפי דעתו מחבר ספרנו הוא עזרא הסופר. השוה לזה ב"ב ט"ו ע"א "עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לז' (ע' לענין זה "נספח א'" שבסוף מאמר זה).

- (4) ד' כ"ג: על "היוצרים ויושבי נטעים וגדרה—עם המלך במלאכתו יושבו שם";
 (5) " ל"ט—מ"ג: על בני שמעון שעזבו את מקומם בארץ יהודה וילכו הנגבה;
 (6) ה' ו' על בארה משבט ראובן אשר הגלה תלגת פלנאסר;
 (7) " ח—י: על בלע... הוא יושב בערער... ועל מלחמת בני ראובן בימי שאול;
 (8) ה' י"ח: על מלחמות בני ראובן נד וחצי מנשה עם ההגריאים;
 (9) ז' כ'—כ"ד: על בני אפרים ומלחמתם עם אנשי נת; בנין בית חורון ואון שארה;
 (10) ח' ו'—ז'. לתולדות בני בנימין וגלותם אל מצפת.

עלינו לשאל ראשונה: מאין לכותב דה"י ידיעות אלו? האם היו לו מקורות היסטוריים מיוחדים, או אולי שייכות הידיעות האלה אל נוף רשימות היחס?—שנית עלינו לבדוק, אם יש ערך היסטורי להודעות כאלה?

גם לענין שאלות אלו נוכל להביא תשובות ברורות מתוך ספרו של Musil על יושבי המדבר הערבים:

"רוב השבטים יודעים לספר הרבה על מוצאם... הזמן הקבוע של המאורעות חסר אמנם. נשים נזכרות רק במקרה שעשו חיל באיזה ענין חשוב. אם ראשי השבט נזכרים יחד עם איוו אישיות היסטורית, אז אפשר לראות כמה פעמים, שיש למסורת יסוד היסטורי ועיקרה הוא מתקופה שהיא הרבה מאות שנים מאחורינו. כל תושביה של Arabia Petraea יודעים להגיד, אם הם אורחי המקום (שבו הם יושבים) או גרים, שבאו שמה ממדינה אחרת, כלם יודעים גם את שמות מולדותיהם הראשונות, אף אם אינם יכולים לקבע אותה המדינה" (27).

"בין העוֹנָמָא שיושבים במחנות מפורזות מְאֹלֵעִינָא במערב עד הערבה במזרח, מְאֹלֵמָן בדרום עד באר שבע בצפון חי שבט אחד ושמו שְׂרָתָן" (41). עליהם מספרים, שלפנים יושבו הם יחד עם היהודים לצפון באר שבע ואל שְׂלָלָא, אבל עזבו את מקומם בזמן שראש שבטם היה שְׂמָעֹן (שם).

היוצא לנו מתוך המסורה הזאת, שהשבט הנזכר היה לפני ש שבט יהודה שישב לצפון באר שבע; ראש השבט היה שְׂמָעֹן—כלומר: שְׂמָעֹן; שם המשפחה היה שְׂרָתָן.

הנה לפנינו שרידי מסורת עתיקה מאר, מטושטשת קצת ושעוממה מרוב ימים; שהרי כך אנו קוראים בדה"י ד' מ"ב—מ"ג, שמבני שמעון הלכו להר שער... יכו את שארית הפלטה לעמלק וישבו שם עד היום הזה.

מקומותיהם הראשונים היו לפי הפסוקים כ"ח והלאה באר שבע ועריה מסביב. -- ביהושע י"ט ו' אנו מוצאים בין שמות ערי שמעון את שְׂרָתָן שהיא היא שְׂרָתָן של השבט הערבי היום (12).

(12) על ודי שרָתָן שעליו יספר הרבה באגדות הערבים ע' Musil צד 27.53 והלאה השם

מסורה אחרת מספרת על בני עקא אצל זְהִילִיקָא (הוא צִקְלָה) שהם מורע מִדָּוִד ומשה עצמו הביא את אבותיהם למדינה זו. לפניו אמנם ישבו הם לנגב עֲרֵד אצל ער ער ה ואלִיקָנִי וְזִמְנִי מאוחר באו אל סביבת זְהִילִיקָא. אנשים אלו מפורסמים בחכמתם ונחשבים אצל השבטים הקרובים לדיינים מומחים. מרחוק באים בעלי-הדין אליהם ימבקשים את דבר משפטם ומברכים אותם בכרכה זו: „יהי המקום הזה מרווח לבני יתרו ולחותני-משה“ (37–38).

את שרש המסורה הזאת והמנהג הזה אני מוצאים במקרא ואצל חכמי המשנה בעלי האגדה. במקרא: „ובני קיני חותן משה עלו מעיר התמרים את (13) בני יהודה מדבר יהודה (14) אשר בנגב עֲרֵד וילך וישב את העם“ (שופטים א' ט"ז). גם בעלי האגדה מדברים על בני קיני שישבו בערד (14) ויודעים שהיו דיינים מימחים שישבו בלשכת הגזית (15).

בלי ספק שלא מִסְפָּרִים לקחו יושבי המדבר את הידיעות האלו; גם אי-אפשר שקבלון מיהודים יושבי הארץ בזמננו, כי באותה הסביבה אין אף זכר ליהודים זה אלפי שנים. אבל לפני כאלפים וחמש מאות שנה עוד ישבו יהודים מבני שמעון ושאר שבטים וכמו כן מבני מדין בנגב ארץ יהודה, וצאצאיהם יושבים עד היום בסביבות ההן. ובכן המסורות החיות ביניהן עיקרן מומן המקרא הוא. באיזה אגדות משונות יש עוד זכר לדבר שהיו יהודים במדבר בין הערבים (16).

העבר מהנגב דרומה אל המדבר על מקומה העיקרי של שרוחן ע' JPOS, Albright IV 158 והלאה

(13) בתחומא יתרו סי' ד' בהוצ' ישנות אל; ואם הגי' „את“ נכונה, אז יש לפרש כמו „עם“.

(14) כמו „מדברה יהודה“ או „[דרך] מדבר יהודה“; הם עלו מיריחו עיר התמרים דרך מדבר יהודה אל בני יהודה שישבו בנגב ערד, זה חלק אחד של הנגב, כמו שדברו על „נגב יהודה“ על „נגב הירחמאל“ על „נגב הקיני“ (ש"א כ"ז י'; ל' כ"ט).

(14) מדרש תנאים לדברים (הוצ' רד"צ האפשטאן) 217; ספרי זושא (הוצ' הורוביץ ברסלוי 1910) צד 74; אבות דר"ב ל"ה; ספרי במדבר ע"ח (הוצ' א"ש כ' ע"א): שהניחו יריחו והלכו להם אצל יעקב לערוד ללמוד הימנו תורה. — „ערוד“ היא מעות, כמו שנראה ברור מספרי דברים שג"ב (קמ"ו ע"א): „והלכו להם לערד במדבר“ — צ"ל לערד (השוה עוד מ"ת 48 שורה 28). כספרי זושא 76 שורה 5: יש אדם למד תורה בעיר — צ"ל „בערד“.

(15) לפי דעת בנ"ל האגדה „בני קיני“ הם „בני יונגב בן רכב“ ע' ספרי במדבר כ' ע"א שורה 3 מלמטה: „ומנין שבניו של יונגב בן רכב הן הן בניו של יתרו וכו'... מה שזכר נטלו על כך... ר' יהושע אומר... שהיו יושבים כסנהדרין (כך!) וסורים דברי תורה.

(16) ע' Musil צד 251 והלאה: הגמל שהביאו היהודים אל המדבר היה של מים (!). — לפי הודעה אחרת סגרו היהודים את גמליהם בתוך הצר גדולה ולא רצו למכור אף אחד מהם. אמנם הערבים עשו תחבולה והפריעו את הגמלים עד שהתפרצו דרך השער. קשה להבין, איזה שיוכות יש ליהודים אל הגמלים — שהם היום ההון היחידי של הערבי יושב המדבר. אבל עכ"פ רואים, שישבו פה פעם אחת יהודים, ואפשר שמסחרם היה בגמלים.

הרי לפנינו שער היום הזה יש הר קול של מאורעות היסטוריים עתיקים (מימי חזקיהו) בין יושבי המדבר, ושהם מספרים על הדברים האלה בספורי היחס שלהם. מכאן אני מביא ראיה, שגם המאורעות ההיסטוריים שבספר דה"י שייכות לנוף רשימת היחס ומחבר הספר מצאן במקום שמצא את הרשימות ההן עצמן.

5. מעתה נוכל לדבר בפרטות על ההודעות ההיסטוריות שמנינו אותן למעלה. בנוגע ל 1) „משפחות סופרים" דברתי באריכות במאמרי בעתון: *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* משנת 1926, מצד 410—416 והראיתי שם שמשפחות אלו היו מהערים תרצה, שָׁמַע (יהושע ט"ו, כ"ו), שוכה (שם פסוק מ"ח). והן היו מהקינים או הקנים (רד"ק). אביהן של המשפחות האלה היה חמת ראש המקום בית רָקֵב = בית המרכבות (יהושע י"ט ה' דה"י א' ד' ל').

2) משפחות סופרים אלו ישבו אצל יעבץ (ע' ד' ט') שהיה — כנראה — ראש הסופרים, ומושביו היה אולי קֶרֶבֶת סָפֵר (יהושע ט"ו ט'; שופטים א' י"א) או — כפי השבטים — קרית ספר בנגב יהודה. — על התפשטות ידיעת הכתב בימי מלכי ישראל יש בידנו כמה וכמה הוכחות, וכבר הזכרנו למעלה את החרשים שבשומרון; ויש להוסיף עליהן כאלו שנמצאו בירושלים (17). עלינו להשוות עוד את „המחוקקים" שזכרו ב„ברכת יעקב" אצל בני יהודה (בראשית מ"ט י') 18) וכאלה בשירת דבורה (שופטים ה' י"ד) בין בני מכיר וזבולון. — אם היו משפחות שלמות שעסקו בכתיבת שטרות וספרים — וכמו שהיו כאלה גם בזמן בית שני (19) — אין לתמה אם היה להם ראש, הוא יעבץ (מספר 2).

3) על „משפחות בית עבודת הבוץ" אין לדעת דבר ברור; אמנם עלינו להעיר על דה"י א' ט"ו כ"ו; דה"י ב' ה' י"ב ששם נזכרו כנדי בוך בבית המלך ובבית ה'. 4) על „היוצרים" כלומר יוצרי הרש כבר דברו אחרים והראו בפרט עפ"י חקירותיו של Clermont-Ganneau שהיו מַעֲבָדוֹת לכלי חרש שִׁסְדוּ ע"י מלך יהודה ושם עשו את הכדים, שעל הידיות שלהם נמצאים חותמות כאלה: „למלך" ואצל המלה הזאת שמה של אחת הערים האלה: שוכה, חברן, זיף, ממשות. כפי דעת Albright היו ערים אלה ערי הפלכים בימי מלכי יהודה. אמנם „היוצרים" שלנו ישבו בעיר הַרְרָה (יהושע ט"ו ל"ו) ובעיר ששמה „נָטָעִים" (אמנם אינה ידועה

(17) JPOS VI, 92.

(18) ע' מאמרו החשוב של ר' זאב יעבץ: תולדות ישראל א' 138 והלאה: ראשית עבודת הסופרים בישראל.

(19) ע' נספח ב' בסוף המאמר.

ממקום אחר (20). — על (5) דברנו כבר למעלה.

(סי' 4) א, ה' ד'—נמצא יחס זה: (1) [ראובן]

|

(2) יואל

|

שמע = (3) שמעיה

|

(4) נוג

עוז

|

(5) שמעי

|
בלע

|

(6) מיכה

|

(7) ראיה

|

(8) בעל

|

יעיאל (9) בארה (נשיא לראובני) זכריה

בפסוק ח' נמצא יחסו של יואל (2) באופן זה:

יואל

|

שמע

|

עוז

|

בלע

לפי דעתי, שמע זה הוא שמעי שלמעלה (5), ובכן יש להשלים את עץ-היחס שלמעלה, כמו שעשיתי שם. — על אדות בלע זה נאמר בספרנו: „הוא יושב בערער ועד נבו ובעל מעון; ולמזרח יושב עד לבוא מדברה למן הנהר פרת, כי מקניהם רבו בארץ גלעד“. אם־כן, היה איש זה אחד הנוקדים הגדולים שבין בני ראובן אשר מקנה רב להם (במדבר ל"ב) והוא ובניו ורועיו הלכו להם מנחלתם גם לסביבות אחרות. דבר כזה אנו מוצאים להלן בפסוק ט"ז בנוגע לבני גר. „וישבו בגלעד בבשן ובבנותיה,

ובכל מגרשי שרון על תוצאותם" — כלומר כאשר יצאו עם עריהם מנחלת שבטם
 שבעברי-הירדן עברו גם את הירדן ורעו במגרשי שרון אשר במערב הארץ.
 על פי הדברים האלה אני מפרש כתבת אחת שבין חרשי שומרון והיא הכתבת
 מספר 27.

בשת אד מחלק לאשא

אחמלך

בעלא בעלמעני

אין ספק שבעל מען (שבשורה 3) היא בעל מעון הירועה בעברי-הירדן,
 והיא היא הנזכרת פה בדה"א ה' ח'. לפי דעתי בעלא שבכתבתנו הוא הוא
 בלע שברשימת דה"א, שעליו נאמר שישב בבעל מעון. אבל בתור בעל
 מקנה נסע משם והתישב לזמן מה בארץ אפרים (21) בנחלת משפחת חלק, ע"כ שלם
 שם את המס המוטל עליו לפקיד ששמו אשא. — בנוגע לשני השם בעלא=בלע, —
 חושבני שעיקר השם בעל או בעלא היה, אבל משום שזה שמו של אילל הוא, שנו
 אותו לפעמים ואמרו בלע — במקום בעל, אבל אחד מבני משפחתו נקרא באמת בעל
 (פסוק ה'). אם מחברנו מביא פעם "בעל" ופעם "בלע", — הרי זו ראיה שאת שני היחסים
 שאב משתי רשימות שונות.

אם כן הדבר שההירועה הזאת מקבלת הארה מכתבת אחת שנמצאת בשומרון
 וא"כ בלי ספק היסטורית היא לגמרה, והיא מוסבת על זמן מלכי ישראל (וכנראה
 במאה התשיעית או השמינית שלפני הסה"נ) — או אין עוד מקום לפקפוקים גם בנוגע
 לדברים שנמצאים בפסוק ו' שבארה היה נשיא לראובני בהגלות שבטו על ידי
 תלגת פלאסר (22) מלך אשור. (השווה מלכים ב' ט"ו כ"ט: תגלת פלאסר הגלה אשורה
 יושבי הערים והסביבות שנוכרו שם; אמנם עברי-הירדן לא נזכר שם אבל גלות עברי-
 הירדן היתה בזמן מאוחר קצת).

(8) בתוך רשימות-היהם נמצאות שתי הערות על מלחמות בני ראובן, בימי שאול
 עם ההגריאים — ויפלו בידם וישבו באחליהם על כל פני מורח לגלעד" (י); בני ראובן
 גדי וחצי שבט מנשה" עשו, "מלחמה עם ההגריאים ויטור ונפיש ונורב" (י"ט) (23) ...
 "וישבו תחתיהם עד הגולה" (כ"ב) אין ספק ששני העניינים לדבר אחד נתכוונו אלמלא לא
 היה יסוד-מוצק לדבר זה, אז בטח לא היה המספר מזכיר דוקא את שמו של שאול, —
 עכ"פ יש להשוות את ש"א י"ד מ"ז ששם יספר על מלחמות שאול במואב ובעמון —
 א"כ בעברי-הירדן.

(21) גלעדים בשומרון ע' מלכים ב' ט"ו כ"ה: עם המלך פקחיה בן מנחם היו חששים
 איש מבני גלעדים.

(22) שנוי שם זה בלי ספק לגנאי הוא במקום תגלת פלאסר.

(23) אגדה יפה על הענין ע' בב"ר על הפסוק: גד גדוד יגורנו.

(9) אין ביריני להביא פה ראיה מוחשית על אמתית ההודעה הזאת: אמנם עלינו להעיר על העובדה שהשם אֵין שארה נמצא רק במקום זה, א"כ איפה איאפשר שכותב הספר המציאו. — בנוגע לשם אֵין נראה לי, שקרוב לו השם אֵינות-תבור (יהושע י"ט ל"ד); שם דומה לו נמצא גם על חרשי-שומרון; אזה; ופעם אַינת פראן (24) שהם כמו אונה, אונת (25). — כותב דה"י מצא את השם במקור שהיה לפניו והעתיקו, והוא עצמו אילי לא ידע איה מקומו. — על מלחמות בני אפרים עם אנשי גת אין ביריני מסורות אחרות (26), אבל בטח אין לתמוה על זה אם היו מלחמות קטנות כאלה בין שבטי ישראל ובין הפלשתים. את זמן המאורע לא כתב הספר, כי לא מצאו במקורו. וכבר שמענו למעלה, שיושבי המדבר בימינו אף אם הם מספרים על מאורעות היסטוריים, אינם מתחשבים עם זמן המעשה כלל.

(10) ה' ו' מודיע על בני אֵחור (בן גרא, השוה פסוק ה'), שהוא הוא אֵחור בן גרא השופט (שופטים ג' ט"ז). במקור הראשון היו נזכרים כל בניו שהיו "ראשי אבות ליושבי נָבֶע", אבל נשמטו משם או נטשטש הכתב, עד שלא היה אפשר להעתיק את השמות וכתב הכותב רק את ההערה: "ויגלו אל מְנַחֵת" (ראה גם את הפסוק הבא). במקום זה רוצה אני להעיר שאין כאן הכוונה על גלות יהודה לבבל, כי אם על גלות יושבי מקום אחד למקום אחד באותה המדינה, כי גם זו נקראת, גלות (27). את מְנַחֵת אנו מכירים גם מפרשה ב' פסוק נ"ב ונ"ד שבספרנו. שם יִדְבֵר על אנשי המקום מְנַחֵת ביהודה, ומי שהיה מאותו המקום נקרא מְנַחֵת. יושבי המקום הזה לא כלם משבט או ממשפחה אחת היו, כי חצים היו מבני שִׁבְלָה וחצים מִשְׁלָמָא. למקום זה גלו גם בני נָבֶע בנימין (28). — המקום נזכר ב LXX ליהושע ט"ז נ"ט (בהוספה) וצורת השם *Mavoxa*. גם פה נוכל לאמר בבטחה שלמה, שלא המציא לו כותב הספר הודעה כזו שנוכרת בה עיר שלא נמצא זכרונה בכל התנ"ך.

על פי הדברים שלמעלה נוכל לקבוע את העיקרים האלה:

1. לפני כותב דה"י היו רשימות-שליחים עתיקות שהכניסן לתוך ספרו באותה הצורה שמצאן במקורותיו.
2. רשימות אלו נערכו בזמן מלכי יהודה וישראל לאחר הצרכים האלה:

- (א) לצורך משרד המסים של המלך;
- (ב) לצורך ההשגחה על טהרת משפחות יהודה וישראל;

(24) JPOS V 39. (25) השוה בכתבות אלו: שת = שנת.

(26) האגדה בסנהדרין צ"ב ע"ב ידועה.

(27) השוה ש"ב ט"ז י"ט

(28) נראה שהיה זה בימי פלגש בגבעה.

ג) סתם, מפני שאבותינו התייחסו בחבה יתרה אל תולדות שבטיהם ומשפחותיהם ורצו להודיע את עניני היחס לבניהם אחריהם.
8). יחד עם רשימות היחס הובאו ברשימות העתיקות גם הודעות על מאורעות היסטוריים פעם בקביעת הזמן, פעם בלי זאת.

*

עיד הרבה שאלות ישנן אמנם בנוגע לחקירת פרקי היחס. על אלה נוכל לדבר ולקבע בהן מסמרות רק אחרי פירוש הרשימות עצמן, שיבא בע"ה בהודמנות אחרת.

נספחים

א. ספר יוחסין

בפסחים ס"ב ע"ב גרסין: "רבי שמלאי אחא לקמיה דר' יונתן (1) א"ל ניתני לי מר ספר יוחסין", ופרש"י: "מתניתא דדברי הימים": כלומר ברייתא שנשנית על דברי הימים. — ר' יונתן דחה את בקשת ר' שמלאי בדברים: "אין שונין ספר יוחסין (1) לא ללודים ולא לנהרדעים וכל שכן דאת מנהרדעא ומותבך בלוד" (2). — אח"כ גרסין שם בסוף העמוד: אמר רמי בר רבי יודא אמר רב: מיום שננו ספר יוחסין תשש כחן של חכמים וכהה מאור עיניהם, אמר מר זוטרא בין "אצל", ל"אצל" טעינו ארבע מאה נמלא דדרשא.

מתוך המאמרים האלה יוצא, שהיה ביד התנאים וגם עוד ביד האמוראים הראשונים ברייתא על דברייהימים שקראוה "ספר יוחסין". תוכן הברייתא היה מדרש של פרקי יוחס שבים דברי הימים על פי שיטת האגדה, דבר זה אנו לומדים מירוש' פסחים ה' ג' (ל"ב ע"א בסוף עמוד): "רבי שמלאי אחא נבי ר' יונתן, אמר ליה אלפן אנדה. — אמר ליה: מסורת בידי מאבותי שלא ללמד אנדה לא לבבלי ולא לדרומי שהן גסי רוח ומעוטי תורה ואת נהרדעי ודר בדרומא". הספור הזה מוסב על אותו הענין שהבאנו מהבבלי ובכן קורא הירוש' את "ברייתא של ספר יוחסין" בשם "אגדה". בכל זאת חשובה היתה הברייתא הזאת, עד שרב הורה, שמיום שננו ספר יוחסין תשש כחן של חכמים וכו' וכוונת דבריו כפי פרש"י שלא היו יודעים להבין עוד דברי הספר בלי הברייתות האלה; ומר זוטרא מביא מיד ראיה לדבר, שהרי חבילות של "דרשות" נאמרו בבית המדרש על ענין אחד, וכנראה שלא עלתה בידם למצא את האמת! (3)

(1) כן צ"ל, לא ר' יוחנן, ע' בבר: 60 I Agada der pal. Amoräer, הערה 4. וע' להלן את הירושלמי.

(1a) כך היא גר' רש"י.

(2) כן צריך לתקן עפ"י הירושלמי וע' אצל בכר שם 552.

(3) רש"י פ"י שהכוונה בדבריו מר זוטרא על שני הפסוקים ח' ל"ח וט' ט"ד שבשניהם נמצא השם "אצל". אמנם לפי דעתי הכוונה על פסוק אחד והוא ח' ל"ח: ולא־אֶצֶל ששה בני־ים... כל אלה בני אֶצֶל — ומר זוטרא מודיע שדרשו בבהמדר' כמה וכמה מדרשים על ההבדל שבין אֶצֶל ובין אֶצֶל באותו הפסוק ולא מצאו טעם נכון לדבר. בש' ט"ג ט"ד נמצא שלש פעמים אֶצֶל, לא אֶצֶל;

שם דומה ל"ספר יוחסין" אני מוצאים בנוגע לדה"י בברייתא הידועה כבא בתרא ט"ו ע"א: "עזרא כתב ספרו ויחס של דברי הימים עד לו" (4) הרי לפנינו, שחלק אחד מדברי הימים נקרא בשם "יחס של דה"י". מובן שאלה הם הפרקים הראשונים שבספר, וחושבני שעל שם הפרקים הראשונים האלה: "יחס של דה"י" — קראו לפעמים את כל הספר בשם "ספר יוחסין". דבר זה אני מוצאים גם אצל ספרי התורה: ספר שמות נקרא ביונית Exodus כלומר, "יציאת מצרים" על שם פרשיות אחדות שבספר, אעפ"י שלא כלו עוסק ביציאת מצרים; כמובן נקרא ויקרא, "תורת-כהנים" אעפ"י שחלק גדול לכל ישראל נאמר, אבל בראש הספר יש "תורת כהנים"; כן גם בספר במדבר הנקרא "חומש הפקודים" אבל "הפקודים" נמצאים רק בתחלתו ובסופו.

גם על זה אין לתמה, שגם את הספר עצמו גם את הברייתא שנשנית עליו קראו בשם "ספר יוחסין" כי הרי אותו הדבר אני מוצאים בנוגע לס' ויקרא: הספר והברייתא שניהם נקראים בשם "תורת כהנים".

הפירוש העתיק מזמן הגאונים שהוצא לאור ע"י קירכהיים קורא את כל הספר בשם "ספר יוחסין", — אפשר שמחברו מצא את השם העתיק הזה בכתבי בעלי המסרת.

ב. "משפחות סופרים" בזמן בית שני.

בירושלמי מגלה א' (ע"א סוף ע"ד) מובאה ברייתא זו: תני, ר' יוסי אומר: של בית חנניה כותבנים אומנים היו בירושלים — היו מוחקין צבאות, שכן הוא שם חול במקום אחד; ופקדו שרי צבאות בראש העם (דברים כ' ט'). — הברייתא מובאה גם במס' סופרים ד' א' (ובעל הברייתא שם ר' שמעון בן אלעזר) ושם הנוסחה: של בית אנודה, והמח' של מס' סופרים (ר' יואל מללך) שם את הנוסחה הזאת בסוגרים. אמנם לי נראה, שדווקא היא הנכונה, רק יש לקרוא — כמו שנמצא באיזה דפוסים — של בית אנודה, המשפחה נקראת כן על שם מקומה — כמו שנמצא שמות משפחתיים באלה בזמן בית שני. למשל "בית מקושש"; "בית צביים"; "בית עניבא"; "בית נקופא" (6) של "בית נמר" (6). את שם המקום בית אנודה אני מכירים אמנם רק מתוך המפה המירבאית; בנחלת שבט שמעון — לדרום — מערב נקר נמצא במפה עיר קטנה

(4) פירשיו עד לו — עד שייחס עצמו. ע' שם פ' אחר בתוספות. אמנם קשה, שהרי בדה"י לא נמצא יחסו של עזרא. — ע"כ נראה לי שכוונת הברייתא: עזרא כתב כל ס' דה"י עד סופו, אח"כ התחיל לכתוב את ס' עזרא (המתחיל בפסוקים האחרונים של דה"י) וכתב עד ז' א — ו' איכ' ביחס של דה"י אין הכוונה רק על הפרשיות הראשונות שבספר, כי אם על הספר כולו — יחר עם עזרא מא' ועד ז' פסוק ו'. ע' עוד הערת אפסוביצור בספר היוכל לכבוד ר"א שורץ (החלק הגרמני) צד 169 הערה 2. — ע' עוד שם 189 דברי פריינד.

(5) ע' מאמרים שונים של (מחקרים א"י ב') צד 6.

(6) ע' אם צד 43 סוף סי' 1.

ΒΗΘΑΓΓΙΔΕΑ⁷) אין ספק שזה בית אנדרה. שאפשר שנקרא גם בית חגידה⁸). אמנם את מקומו המדויק של בית-אנדרה לא אוכל לקבוע, אבל מעניין הדבר שמננג יהודה באה משפחה שלמה לירושלים והתישבה שם בתור „כותבנים אומנים“. את אומנתם הביאו בטח ממקום מולדתם. וכדי להעיר על העובדה, שלפי דה"י ב' נ"ה היו משפחות הסופרים (ע' למעלה) נ"כ מננג ארץ יהודה. מי יודע, אם אין איזה יחס בין המשפחות ההן ובין אנשי „בית אנדרה“ שהיו בזמן הבית השני בירושלים?

⁷) השערות על השם הזה ע' בהוצ' המפה של Jacoby, Das geographische

Mosaik von Madaba צד 52.

⁸) כי א' במקום ח' נמצאת הרכה בשמות ארמיים, השוה למשל מ"ק מ"ז ע"ב

עייא = חייא = אחייא.